

Tarix fakulteti

O'zbekiston tarixi fanidan

Mavzu: QO'QON XONLIGINING TASHKIL TOPISH

Bajardi: Haydarov Ulug'bek

Tekshirdi: Xolmirzayev Nuriddin

Qo`qon xonligining tashkil topishi

Reja:

1. Qo`qon xonligining tashkil topishi.
2. Qo`qon xonligining ijtimoiy –siyosiy ahvoli.
3. Qo`qon xonligining iqtisodiy madaniy hayoti.

1. QO`QON XONLIGINING TASHKIL TOPISHI.

Farg`ona vodiysi Buxoro xonligi tasarrufida edi. XVIII asr boshlarida Buxoro xonligi ichki kurashlar oqibatida zaiflashadi. Bunday vaziyatdan foydalangan jung`arlar Farg`ona vodiysiga tez-tez bostirib kirib, talon-taroj qila boshladilar. Vaziyat ichki kuchlarni birlashishga , mustaqil davlat tuzishga undammoqda edi. Dastlab Chust yaqinidagi Chodak qishlog`i xo`jalar jamoasi o`z mulklarini mustaqil deb e`lon qildilar. Vodiydagi ming qabilasi oqsoqollari yig`ilishib, Buxoro xonligidan mustaqil davlat tuzishga qaror qilganlar. Ming qabilasi yo`lboshchilaridan biri Shihruhbiy hukmdor (1709-1721) deb e`lon qilinadi.

1710-yilda minglar chodaklik din peshvolari hokimiyatini ag`dardilar va Farg`ona vodiysida hokimiyatni o`z qo`llariga oldilar. Shu tariqa, O`rta Osiyoda keyinchalik Qo`qon xonligi deb atalgan yangi davlat vujudga keldi. Tepaqo`rg`on Shohruhbiyning qarorgohiga aylantirildi.

Shohruhbiyning o`g`li Abdurahimbiy (1721-1733) davrida Xo`jand, O`ratepa viloyatlari qo`shib olindi. U Shahrisabz ostonalariga qo`shin tortib bordi va uning hokimi bilan Qo`qonga tobelik haqida bitim tuzishga erishadi. Keyin Samarqandni va Jizzaxni egallaydi. Abdurahimbiy Xo`jandga qaytib kelgach , qattiq betob bo`lib, vafot etadi. Qo`qon xonligi taxtiga uning inisi Abdulkarimbiy o`tiradi. (1733-1750). U. Eskiyo`rg`on qal`asi yonida hozirgi Qo`qon shahriga asos solib , O`z poytaxtini Tepaqo`rg`ondan Qo`qon shahriga ko`chiradi. Shahar atrofini devor bilan o`ratadi.

Erdona hukmronligi davrida (1751-1762) xonlikning qudrati ortdi. U O`sh va O`zganni bo`ysundirdi. Erdona davrida Qo`qon xonligi g`arbda Buxoro, Sharqda Xitoy bilan tengma-teng kurash olib bora olgan davlatga aylandi. Biroq hukmronlik davri urushlar bilan o`tdi. Toj-taxt uchun kurash kuchaydi. Nihoyat, 1763 - yilda taxtga Abdulkarimbiyning nabirasi Norbo`tabiy

o'tqazildi (1763-1798). U dastlab CHust va Namangan hokimlarining isyonini bo'ysundirdi.

Manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, Norbo'tabiy davrida ekinlardan mo'l hosil olinib, bozolarida marx-navo arzonlashgan. Mamlakatning qudrati o'sgan, hatto Xitoy imperiyasi Qo`qon xonligini tan olgan.

Norbo'tabiy, Vafot etgach, taxtga unin o'g'li Olimbek o'tqazildi. Uning davrida (1798-1810) Qo`qonning siyosiy mavqeyi yanada kuchaydi. U Ohangaron vohasini, Toshkent, Chimkent, Sayram va Turkistonni o'ziga bo'ysundirdi. Natijada Rossiya bilan savdo yo'li ochildi. Orenburgga boradigan savdo yo'llari tutashgan joyda xonlikning chegara qal'asi Oqmasjid qurildi. U o'z davlatini 1805 -yili rasman Qo`qon xonligi deb e'lon qildi o'ziga esa "xon" rutbasini oldi va uni rasman Olimxon deb atay boshlashdi. Olimxonning markazlashgan Kuchli davlat tuzishga intilayotganligi ayrim qabila boshliqlari orasida keskin norozilik tug'dirdi. Natijada ular Qo`qonda "Olimxon Toshkentda o'ldi" deb mish-mish tarqatishadi va uning ukasi Umarbekni xon deb e'lon qiladilar. Olimxon bundan xabar topib, Qo`qonga kelayoganida fitna qurbon bo'ladi.

Qo`qon xonligi davlat tuzumiga ko'ra mutloq monarxiya edi. Davlat boshlig'i xon bo'lib u rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lgan. Xon davlatni hukmron qabila, ruhoniylar, boshqa qabilalarning hukmron tabaqalari, davlat boshqaruvi amaldorlari va harbiylarga tayanib boshqargan.

Tarixchi olim Mahmud Hoji o'zining "Turkiston tarixi" kitobida 24 ta katta davlat mansabiga ta'rif bergan.

Unga ko'ra, xondan keyingi o'rinda qo'shbegi turgan. U xonning birinchi maslahatchisi bo'lib, ayni paytda katta shaharlardan biriga mustaqil hokim

etib ham tayinlangan.. Chunonchi, Toshkent shahrini ma`lum bir vaqt qo`shbegi boshqarganligi manbaalarda qayd etilgan.

Pavonachi mansabi ham o`z nufuzi jihatidan qo`shbegi vakolatiga teng bo`lgan. Bora-bora xonlikda mingboshi mansabi birinchi o`ringa chiqqan . U xonlikda bosh vazir hisoblangan.

Xonlikda xudoychi mansabidagi amldor xon nomiga yozilgan arizalarni qabul qilish bilan shug`ullangan. Ayni paytda xon yotog`i posbonboshisi , Miroxo`r, sarbozlar boshlig`i, naqib, otaliq , dodxoh, mehtar, yuzboshi , o`n boshi kabi mansablar ham joriy etilgan. Bundan tashqari , islom shariati qoidalarining amal qilinishiga ma`sul bo`lgan katta nufuzga ega lavozimlar ham bo`lgan. Bular shayxulislom , qozikalon, qozi, qozi askar , muftiy lavozimlari edi.

Bu mansablarga faqat ulamolar vakillari tayinlangan. Xonlikda shig`ovul, Mmuhtasib, daftardor, sarkor, inoq kabi mansablar ham bo`lgan. Ma`muriy - hududiy jihatdan xonlik viloyatlarga 15 ta beklik va oqsoqolliklarga bo`lingan. Olimxon davrida o`tkazilgan harbiy islohotga ko`ra botirlar deb ataluvchi muntazam armiya ham tuzila boshlangan. Har bir botirga oyiga 50 tanga maosh belgilangan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Toshkent Shayxontohur, Beshyog`och, Ko`kcha va Sebzor dahalariga bo`lingan. Ularning har birini mustaqil hokim boshqargan. Bu davr Toshkent tarixida to`rt hokimlik deb nom olgan. Shahar hokimlarining o`zaro urushlardan tinkasi qurigan bu kurashda Yunusxo`janing qo`li baland kelayotganini ko`rgan xalq boshqa hokimlarni mansabidan chetlatib, butun shaharga Yunusxojani hokim qilib ko`tardilar. Yunusxojaga "Hazrati eshon" unvoni berilgan , xon deb ham yuritilgan. Yunusxoja huzurida xon xon kengashi tuzildi, kengashga 4 daha mingboshilari kiritilgan. Kengashda Yunusxoja hokim etib tayinlandi.

To'rt hokimlik tugatilib, 1784 –yilda yagona siyosiy hokimiyatning vujudga kelishi natijasida mustaqil Toshkent hokimligi tashkil topdi. Anhorning o'ng tomonida baland va qalin devor bilan o'ralgan O'rda, ya'ni davlat mahkamasi qurildi. Unda xon qarorgohi, devonxona, zarbxona joylashgan. O'rdani harbiy qism qo'riqlab turgan.

1796-yili Chimkent, Sayram va boshqa o'nlab shahar va qishloqlarni Toshkentga qo'shib oldi. 1799-yilga kelib Turkiston va uning atroflaridan CHu daryosigacha bo'lgan yerlar, jumladan, Qorako'l mavzei Toshkentga qo'shib olindi. Yunusxo'ja o'ziga tobe bo'lgan Katta qozoq juzi yerlaridagi qabilalarni bopshqarish ishini o'sha urug' boshliqlariga topshirdi. Bu bilan u qozoq biylaridan o'ziga tayanch yaratdi. Yunusxoja, ayniqsa, qozoq qabilalari orasida katta obro'ga ega bo'lgan, Ayniqsa, Qorakesak bo'lusi sultoni Bukey Sulton bilan yaqin aloqada bo'lgan. Bukey Sulton va uning o'g'illari Toshkent va Rus karvonlarini qaroqchilardan himoya qilib, ularni belgilangan joyga yetganicha kuzatib qo'yganlar.

Katta juz qabilalari Yunusxo'ja qo'shinida asosiy kuchni tashkil etib, uning Qo'qon xoniga qarshi urushlarida jonbozlik ko'rsatganlar. Toshkent davlati Qo'qon va Buxoro xonliklarini, Orenburg va Sibir bilan bog'laydigan karvon yo'llari o'tadigan Turkiston, Chimkent va Sayramni o'z qo'lida tutib, O'rta Osiyo bilan Rossiyaning savdo munosabatlarida yetakchilikni qo'lga olishga intiladi. Bu Hol Qo'qon bilan Buxoroning Toshkentga munosabatining keskinlashuviga olib keldi. Toshkentning Katta qozoq juzi ustidan o'z ta'sirini kuchaytirishi Qo'qon xonligining iqtisodiy va siyosiy mavqeyini chegaralab qo'ygan edi. Fagrg'ona vodiysini Rossiya bilan bog'lovchi asosiy savdo yo'li Toshkent orqali o'tardi. Shuning uchun ham Toshkentni bo'ysundirish maqsadida 1799-yili Qo'qon xoni Olimxon qo'shinlari Toshkentga yurish boshlaydilar. Yunusxoja ularga qarshi o'z qo'shini bilan chiqib, Chirchiq

bo'yidagi Qorasuv mavzeyida ularga zarba beradi. Bu g'alaba mnbatijasida Sirdaryoning o'ng sohilidagi Qurama mavzeyi Toshkentga qo'shib olinadi.

Bu davrda Toshkent yirik shaharga aylantirilgan , uni o'rab turgan devorning uzunligi 18 chaqirimga yaqin bo'lgan . Unda 10 ming xonadon istiqomat qilgan . Shahar aholisi Rossiya , Qashg'ar va Xitoy bilan ham savdo qilgan . Yunus-xo'ja davrida ikki xil pul: rupiya va tanga zarb qilingan. Besh tanga bir rupiyaga teng bo'lgan. Shahar nazorati va soliq yig'ish Boshchixojaning qo'lida edi. Hokimning to'rt maslahatchisi bo'lgan. Shahar savdosi ustidan qozi va devonbegi nazorat qilishgan. Rais shariat qonun qoidalari va bozordagi narx-navo o'lchovlar ustidan nazorat qilgan.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Toshkent bilan Rossiya o'ratsidagi savdo munosabatlari rivojlandi. masalan, 1786 -yili toshkentlik savdogarlar B. Ismoilov va Azizxojar Irbit yarmarkasiga borishgan . 1787-yili Troiskdan Toshkentga 27773 so'mlik rus va chet el mollari keltirilgan Ular rus va nemis movuti, qizil charm, gazmol, mis , baxmal va boshqa mollardan iborat bo'lgan.

1795-yilning sentabr oyida 24 kishidan iborat Toshkent savdo karvoni Semiapatinsk shahriga kelgani hujjatlarda qayd etilgan XVIII asrning 90-yillarida Rahmatulla karvonboshi rahbarligidagi bir guruh Toshkent savdogarlari o'z karvonlari bilan doimo Petropavlovskka qatnab turganlar.

Toshkentning qulay geografik holati Toshkent –Rossiya elchilik munosabatlarining ham rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmay qolmagan. Xususan, 1792 –yili Muhammadxoja va Azizxoja boshliq Toshkent savdo karvoni Sibirga jo'naganida Yunusxo'ja ular orqali Sibir ma'muriyati nomiga maktub jo'natgan . Yunusxoja bu savdogarlarga Sibir ma'muriyati bilan har ikki tomonni qiziqtiradigan masalalar yuzasidan muzokaralar olib borish vakolatini ham bergan edi.. Yunusxojaning elchilariga javoban Sibir

ma'muriyati 1794-yilda o'z elchilari A.T Beznosikov va T.S. Burnashevlarni Toshkentga jo'natadi. Biroq ular Toshkentga kela olmay Buxorodan qaytishga majbur bo'ladilar. Sibir ma'muriyatining 1796 –yilda ikkinchi bor yuborgan elchilari nihoyat Toshkentga yetib keladilar. Ularni O'rta Qozoq juzi Qorakesak bo'lusi sultoni Bukeyning o'g'li Eshim Sulton kuzatib keladi. Bu faktlar Toshkent ijtimoiy –siyosiy nufuzining o'sib borganligini anglatar edi. Toshkent elchilari 1803 –yilda Sankt Peterburgga borib imperator Aleksandr I qabulida bo'ladilar.

Toshkent mustaqilligi uzoq davom etmadi. Bunga Toshkent- Qo'qon munosabatlari sabab bo'lgan. Ular o'rtasida muntazam davom etgan qarama-qarshilik, kurash muhiti hukm surgan. Yunusxoja Qo'qon xonligida markaziy hokimiyatga bo'ysunishni istamagan bekliklar, viloyatlar bilan ittifoq tuzishga harakat ham qilgan. Qolaversa, u isyochi hokimlarning markaziy hokimiyatga qarshi kurashidan ham foydalanishga uringan. Ayni paytda, Qo'qon xonligi Toshkentni butunlay egallash yo'lini tutgan. Ikki tomon qo'shinlari o'rtasidagi asosiy jang 1800- yilning kuzida Sirdaryo bo'yidagi G'urumsroy (hozir Namangan viloyatiga qaraydi) yaqinida bo'lgan. Bu jangda Toshkent qo'shini yengilgan.

Muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Toshkentga qaytib kelgan Yunusxoja kasallanib 1803- yilda vafot etganini eshitgan Qo'qon xoni Olimxon Toshkentga o'z qo'shinini yuboradi. 1809-yilda Toshkent Qo'qon xonligiga qo'shib olinadi. Shu tariqa Toshkent mustaqilligi butunlay barham topdi.

Olimxon hokimiyatni markazlashtirish maqsadida ichki islohotlar ham o'tkazdi. Diniy unvon hisoblangan “eshon”ni bekor qiladi. Kambag'al va qalandarlarga yer maydonlari va chorva mollari berib, ularni mehnatga jalb qiladi.

Ayrim diniy arboblarni imtihon qiladi va yolg'onchiligi fosh qilinganlarni jazolaydi. Ulamolar xonning bu xatti harakatlaridan norozi bo'ladilar va unga qarshi fitna uyushtiradilar. 1810-yilda xonning Toshkentdaligidan foydalanib, "Olimxon Toshkentda o'ldi degan mish-mishlar tarqatishadi. Taxtga uning ukasi Umarxonni o'tqazdilar. Olimxon xiyonatdan xabar topgach, Qo'qonga qaytadi. Biroq fitnachilar tomonidan yo'lda Olimxon otib o'ldiriladi.

Umarxon (1810-1822) akasi Olimxon davrida Farg'ona hokimi edi. U Andijon hokimi Rahmonqulibiyning qizi Mohlaroyim (Nodira)ga uylangan.

Farg'onalik tarixchi Muhammad Hakim Umarxon hukmronligi davrini eng yaxshi podsholik davrlaridan biri sifatida tavsiflangan

Umarxon hukmronligining dastlabki paytlarida Buxoro bilan o'rnatilgan do'stona munosabatlar Jizzax va O'ratepa uchun azaliy kurash oqibatida yana uzilib qoldi. Bu kurash Umarxonning butun hukmronlik davrida davom etdi va ilgari bo'lganidek u tomonga ham bu tomonga ham g'alaba keltirmadi.

Qo'qon qo'shinlarining ko'chmanchi qozoq va qirg'iz elatlariga yurishlari ancha muvaffaqiyatliroq kechdi. Katta va qisman Kichik juz o'rdalarini o'z ichiga oluvchi keng hududlar Qo'qon xonligiga bo'ysundirildi. Sirdaryo bo'yidagi Yangiqo'rg'on, Sulbek, Qamishqo'rg'on, Oqmasjid, Qo'shqo'rg'on nomli harbiy istehkomlar qurdirgan. Turkiston shahrini o'z tasarrufiga olgan.

Qo'qon xonligining hududi Umarxonning o'g'li va vorisi Muhammad Alixon (Madalixon) davrida ancha kengaydi. Bu gal Qo'qon qo'shinlari Farg'onaning janubida joylashgan hamda asosan tojik o'troq aholisi yashaydigan va o'z hokimlari tomonidan boshqariladigan Qorategin, Darboz va Ko'lobga yurish qilib, bu yerlarni egalladilar.

Madalixon boshqaruvining so'nggi yillarida Qo`qon xonligida g'alayonlar kuchaygan paytida Madalining ko'ngli tusagan ishlarni qila berishini qo'llab quvvatlovchi odamlar ta'siriga tushib qolgan yosh xon o'z marhum otasining eng obro'li a'yonlarini ta'qib qila boshladi. Umarxon davrida xon hokimiyati bilan mahllliy zodagonlar o'rtasida mustahkamlangan ittifoq buzila boshladi. Amaldorlarning ayrimlari surgun qilindi, ba'zilari qatl etildi, ba'zilari esa Buxoroga qochib ketishdi. Joylarida qolgan amaldorlar esa xon hokimiyatidan norozi bo'lganlarning hammasini o'z atrofida yig'ib, xonni taxtdan qulatishga tayyorlana boshladilar.

Bularning hammasi aholining barcha tabaqalarini Madaliga qarshi qilib qo'ydi. Ruhoniylar xonni turli axloqsizliklarda ayblab, unga qarshi ochiq targ'ibot olib borishdi. Xondan norozi bo'lganlar unga qarshi ochiq kurashish uchun yetarli kuchga ega bo'lmay, O'z elchilarini Buxoroga Amir Nasrullo huzuriga yuborib, undan yordam so'radilar. Amir Nasrullo 1842- yilda o'z qo'shinlarni Qo`qonga yubordi. Qo`qon qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Madalixon qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Madalixon o'z a'yonlari bilan tutib olindi amir Nasrullo buyrug'iga binoan qatl etildi. Amir Nasrullo hatto Madalixonning onasi Nodirabegimga ham shafqat qilmadi.

Amir Nasrulloning Qo`qon xonligidagi hukmronligi uzoqqa cho`zilmadi. Chunki amirning Qo`qondagi noibi Ibrohim Dodbaxsh Qo`qon xonligi aholisini avval undirib kelingan soliqqa qo'shimcha ravishda Buxoro amirligida joriy etilgan soliqlarni ham to'lashga majbur qilgan. Natijada, butun Qo`qon xonligi hududida 1842-yili katta qo'zg'alon ko'tariladi. Uning oqibatida amirning Qo`qondagi noibi va beklari hokimiyati tugatiladi. Buxoro amiri hukmronligiga qarshi qo'zg'alonni tashkil etgan mahalliy kuchlar Farg'ona vodiysida ko'chib yurgan qipchoqlar madadiga tayangan edilar. Qo'zg'alon natijasida Qo`qon xonligining mustaqilligi tiklandi. Taxtga

Norbo'tabiyning ukasi Hojibekning o'g'li Sherali o'tqazildi. Qo'qon xonligi mustaqilligini tiklashda minglar qabilasiga katta madad bergan qipchoqlar xonlikning ijtimoiy- siyosiy hayotida karra mavqega ega bo'lib oldilar. Qipchoqlardan Musulmonqul mingboshi etib tayinlandi.

Qo'qondagi mag'lubiyatga chiday olmagan Amir Nasrullo yana Qo'qonga yurish qiladi. U Qo'qon shahrini 40 kun qamalda tutadi. Biroq Amir Nasrulloning qamalni davom ettirishiga Xiva xoni Olloqulixonning Buxoro amirligiga qilgan hujumi xalqit berdi. Amir Nasrullo Buxoroga aytishga majbur bo'ldi.

Sheralixonning hukmronligi davrida aholidan soliq undirish kuchaydi. Bu hol mehnatkash aholining noroziligini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, Davlatda muhim lavozimlarni egallab kelgan qipchoqlar davlat ishlarida o'z hikmronligini o'tkazishga, o'zbek, qirg'iz va tojiklarning mamlakat hayotidagi ta'sirini kamaytirishga urindilar. Qipchoqlar Qo'qonga ko'plab ko'chib kela boshlagach, mahalliy aholining uy-joyini, mol-mulkini zo'ravonlik bilan ola boshladilar. Bular xonlikda qipchoqlarga nisbatan norozilikni kuchaytirdi.

Musulmonqul 1845-yilda soliqlarning haddan tashqari og'irligidan norozi bo'lib qo'zg'alon ko'targan O'sh xalqi qo'zg'alonni bostirish uchun qo'shin bilan yuborildi. Bu paytda Isfara hokimi Samarqandda istiqomat qilib turgan marhum Qo'qon xoni Olimxoning o'g'li Murodxonni olib kelib Qo'qon taxtiga o'tqazadi va Sheralixon o'ldiriladi. Musulmonqul o'z qo'shini bilan Namanganga keladi. Ishni avval qizini marhum Sheralixonning o'g'li Xudoyorxonga nikohlab berishdan boshlaydi. 13 yoshli Xudoyorxon bu davrda Namangan hokimi edi. Shundan keyin Musulmonqul Qo'qonga kelib Murodxon va uni qo'llab -quvvatlaganlarni fitnachi siojfatida ayblab, ularni qatl ettiradi. Kuyovi Xudoyorxonnni esa taxtga o'tqazadi.

Xudoyorxon yosh bo'lganligi tufayli amalda xonlikni qaynotasi Musulmonqul boshqarardi. Shunday qilib, xonlikda qipchoqlar hukmronligi davri boshlandi

Endilikda qipchoqlar Qo`qonga yoppasiga ko`chib kela boshladilar, mahalliy aholini shahardan haydab chiqarib, ularning uy-joylariga o`rnashib ola boshladilar. Sug`orish , inshootlarini qo`lga kiritdilar. Bundan tashqari , aholi endi suv uchun soliq to`laydigan bo`ldilar. Bularning barchasi mahlliy aholining qattiq noroziligiga sabab bo`ldi.

Bu ahvol , o`z navbatida, xonlikda hukmronlarga qarshi qo`zg`alon ko`tarish xavfini tug`dirdi. Bunday vaziyatda Musulmonqul o`z mavqeyini yo`qotmaslik yo`lida ruslar bilan aloqa o`rnatishga intiladi va rus qo`mondonligi vakili V.V Velyaminov- Zernov, bilan maxfiy ravishda uchrashadi. Bu hol Xudoyorxonni qattiq cho`chitib qo`ydi. Ana shunday sharoitda u birdan bir to`g`ri yo`lni tanladi. Bu yo`l- qaynotasi Musulmonqul va qipchoqlar hukronligiga xotima berish edi.

1852-yili 9-oktabr kuni u Toshkentdan chaqirilgan qo`shin bilan qipchoqlar qirg`ini uyushtirdi. Uning bu ishini mahalliy aholi qo`lab quvvatladi. Qaynotasi Musulmonqul asir olinib, Qo`qonga keltirildi va qatl etildi. Qipchoqlarning mol-mulki musodara qilindi va mahalliy aholiga sotildi .

Musulmonqul hukmronligiga xotima berilgan bo`lsa-da , ichki nizolar bu bilan barham topmadi.

2. QO`QON XONLIGINING IJTIMOIIY –SIYOSIIY AHVOLI.

Xonlikning bosh shahri Qo`qon edi. Tarixiy manbalarda Qo`qonga oid ma`lumotlar X asrdan boshlab uchraydi. Qo`qonning yoshi 2000 yildan ortiqdir. Ma`lumotlarda «Havoqand», «Ho`qand» degan nomlar bilan qayd etilgan.

«Havoqand» soʻzi - «goʻzal», «yoqimli», «xushmanzara», «shamol shahri» degan maʼnoni anglatadi, degan fikrlar ham mavjud. Mahalliy aholi oʻz shahrini Hoʻqandilatif yoki Qoʻqon deb aytganlar. Qoʻqon shahri XVIII- XIX asr birinchi yarmida nafaqat xonlikning, ayni paytda Oʻrta Osiyoning yirik shaharlaridan biri edi. Qoʻqon mustahkam devor bilan oʻralgan. Shaharga 12 darvozadan kirilgan. Shaharning 12 darvozali boʻlishiga sabab- uning maʼmuriy jihatdan 12 dahaga boʻlinganligi edi. Bu davrda shaharda 30000 aholi yashagan. XIX asr oʻrtalarida Qoʻqondagi madrasalar ichida Madalixon, Norboʻtabek, Jome, Hojimoyim, Xoja dodxoh, Mingoyim madrasalari alohida ajralib turadi. Ularning har birida 38 dan 100 tagacha hujrasi boʻlgan. Qoʻqon shahri xonlikning siyosiy, madaniy, iqtisodiy va diniy markazi edi

Qoʻqon xonligida aholi sunʼiy sugʻorish mahoratini mukammal egallagan edi. Suvdan oqilona foydalanilardi, Qoʻqon xonligi yerlarida bugʻdoy, arpa, tariq, joʻxori, makkajoʻxori, sholi, mosh, loviya, kunjut, zigʻir, paxta, beda; poliz ekinlaridan: qovun, tarvuz, bodring, qovoq; mevalardan: uzum, oʻrik, shaftoli, olma, nok, behi, yongʻoq, olxoʻri, olcha, gilos; sabzavotlardan: sabzi, piyoz, lavlagi va hokazolar yetishtirilardi. Asosiy gʻalla ekini bugʻdoy edi.

Xonlikda paxtachilik ham alohida oʻrin egallagan. Fargʻona vodiysining koʻpgina dehqonlari paxtakor boʻlib, paxtachilik yildan yilga rivojlana bordi. Rossiyaning Oʻrta Osiyodan, avvalo Qoʻqondan paxta sotib ola boshlashi bu ekin maydonlarining yanada kengayishiga sabab boʻldi. Paxta savdosiga hatto boj ham bekor qilindi. Shu sababli Qoʻqon savdogarlari Rossiyaga serqatnov boʻlib qolishdi. Talabning oʻsib borishi bilan paxta narxi ham oshib bordi.

Qoʻqon xonligida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud boʻlgan:

1. Amlok yerlari.
2. Xususiy mulk yerlari.

3. Vaqf yerlari.

Mamlakatdagi butun yer davlatniki edi. Shuning uchun ham xususiy yer egalari aslida yerga emas, balki undan olinadigan mahsulot hamda shu yerlarda qurilgan imoratlarga egalik qilar edilar. Mulklarning ko'pchiligi 30 sotixdan 60 sotixgacha bo'lgan. Bir gektar yeri bor kishi boy hisoblanar edi. Yerlar ishlov berish uchun dehqonlarga ijaraga berilar edi.

Dehqonlar xon yerlarida ham mehnat qilar edilar. Xon yerlarida ishlash uchun majburan safarbar etilganlar soni 10 ming nafargacha yetardi. Bunday dehqonlar mardikor deb atalardi.

Xonlikda xususiy yerlarda hosilning 1/4 qismi uchun yollanib ishlovchi yersiz, ot-ulovsiz tabaqa vujudga kelgan bo'lib, ular chorikorlar deb atalar edilar. Bundan tashqari, korandalar deb ataluvchilar ham bo'lib, ular hosilning yarmi uchun yerlarni ijaraga olib, o'z mehnat qurollari bilan yollanib ishlar edilar.

Xonlik hujjatlariga ko'ra , Qo'qonda hunarmandchilik- ning miskar, zargar o'ymakor, kulol , qog'ozgar, to'qimachi , do'ppi tikuvchi , kashtachi, ko'priksoz, temirchi, novvoy, aravasozi, baxmalbof, bo'yoqchi, dorukash,devorzan, degrez, ko'nchi, miltiqsoz , nayzagar, panjarasoz, pillakash, po'stindo'z, taqachi, paranjido'z, chevar, chitgar, gilamchi kabi turlari bo'lgan.

Xonlikda oltin ma'dani Kosonsoy (Namangan)dan, Qoratog' shimolidagi Ko'krev daryosidan , Chirchiq daryosi bo'ylaridan, Chotqol daryosi oqimlaridan olingan. Samarqandda bo'lganidek, Qo'qon xonligida ham qog'oz ishlab chiqarilgan . Qog'oz juvozxonasi Qo'qon shahrining Mo'yi muborak darvozasi orqasida maqbara yonida joylashgan.

Qo'qonga qo'shni shaharlar va xorijiy mamlakatlardan savdogarlar kelib turgan. Shaharda yakshanba va chorshanba kunlari bozor bo'lgan.

Qo`qon xonligining iqtisodiy hayotida Buxoro amirligi , Xiva xonligi, Qashg`ar, Hindiston, Afg`oniston, Eron va ayniqsa Rossiya bilan bo`lgan savdo katta o`rinnini egallagan. Masalan, Qashg`ar bilan olib borilgan savdo sotiq faqat Qo`qon orqali bo`lar edi. Qo`qondan Qashqargacha yuklangan ot karvoni 14-20 kun yo`l yurgan. Qo`qondan Qashg`arga temir, qizil charm, mato, ipak va ipdan to`qilgan matolar , oltin olib borilgan. Qashg`ardan Qo`qonga esa har yili 30000 otda choy, 200otda mato , 200otda qimmatbaho toshlar, 520 otda attorlik buyumlari keltirilgan.

Qo`qon karvonsaroylarida Hindiston, Tibet, Qashg`ar, Buxoro amirligi , Afg`oniston, Rossiyadan olib kelingan mollar ayirboshlanardi. Qo`qonga savdogarlar karvon yo`llari orqali kelganlar Qo`qon xonligi davlat tuzimiga ko`ra mutloq manarxiya edi. Davlat boshlig`i xon bo`lib u rasman cheklanmagan huquqqa ega bo`lgan. Xon davlatni hukmron qabila, ruhonoilar, boshqa qabilalarning hukmron tabaqalari, davlat boshqaruvi amaldorlari va harbiylarga tayanib boshqargan.

Tarixchi olim Maxmud Xoji o`zining "Turkiston tarixi" kitobida 24 ta katta davlat mansabiga tarif bergan.

Unga ko`ra, xondan keyingi o`rinda **Qo'shbegi** turgan. U xonning birinchi maslahatchisi bo`lib, ayni paytda katta shaharlardan biriga mustaqil hokim etib ham tayinlangan. Chunonchi, Toshkent shahrini ma`lum bir vaqtda Qo'shbegi boshqargani manbalarda qayt etilgan.

Parvonachi mansabi ham o`z nufuzi jihatidan Qo'shbegi vakolatiga teng bo`lgan. Bora-bora xonlikda **Mingboshi** mansabi birinchi o`ringa chiqqan. U xonlikda bosh vazir hisoblangan.

Xonlikda **Xudoychi** mansabidagi amaldor xon nomiga yozilgan arizalarni qabul qilish bilan shug`ullangan.

Ayni paytda xon yotog'i posbonboshi, **miroxur, sarbozlar boshlig'i, naqib, otaliq, dodxoq, mehtar, yuzboshi, o'n boshi** kabi mansablar ham joriy etilgan.

Bundan tashqari islom shariatida qoidalarning amal qilishga ma'sul bo'lgan katta nufuzga ega lavozimlar ham bo'lgan. Bular **shayxulislom, qozikalon, qozi, qozi askar, muftiy** lavozimlari edi.

Bu mansablarga faqat ulamolar vakillari tayinlangan. Xonlikda **shig'ovul, muxtasib, daftardor, sarkor, inoq** kabi mansablar ham bo'lgan. Ma'muriy-hududiy jihatdan xonlik o'n beshta viloyatlarga, beklik va oqsaqolliklarga bo'lingan.

Olimxon davrida o'tkazilgan harbiy islohatga ko'ra **botirlar** deb ataluvchi muntazam armiya ham tuzila boshlangan. Har bir botirga oiga 50 tanga maosh berilgan.

Daftardor-xonning shaxsiy daromadi hisob-kitobini olib boruvchi amaldor.

Sarkor-davlat xazinasiga tushadigan mahsulotlarni saqlovchi amaldor.

Shig'ovul-mansabdorlar ishi ustidan nazorat qilib boruvchi amaldor.

Muxtasib-shariat qonunlarining fuqarolar tomonidan bajarilishini nazorat qiluvchi amaldor.

Xonlikning bosh shahri Qo'qon edi. Ma'lumotlarda "Xuvoqand" ("Xavoqand", "Xo'qand") degan nomlar bilan qayd etilgan. "Xuvoqand" so'zi --"go'zal", "yoqimli", xushmanzara shahar degan ma'noni anglatadi. "Xavoqand" -- "tepalikdagi shahar" yoki "shamol shahri" degan ma'noni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Qo'qon shahri XVIII-XIX asr birinchi nafaqat xonlikning ayni paytda O'rtasiyoning yirik shaharlaridan biri edi.

Uzoq o'tmishda Qo'qondan Xitoy va Hindistonga boradigan, u yerlardan keladigan karvon yo'li o'tkan.

Qo'qon shahri bir necha marta tashqi dushmanlar vayron qilingan. Shahar XVIII asrda oxirgi marta mo'g'ullar tomonidan yakson qilindi. Qo'qon 1709-yilda qayta tiklangan. 1740-yilda esa xonlik poytaxtiga aylantirilgan. 1842-yilda shahar mustahkam devor bilan o'ralgan. Shaharga 12 darvozadan kirilgan. Shaharning 12 darvozali bo'lishiga sabab =uning ma'muriy jihatdan 12 dahaga bo'linganligi edi. Bu davrda shaharda 80000(ba'zi ma'lumotlarda 31 ming) aholi yashagan. Shaharda 15ta madrasa, 540ta masjid bo'lgan. Madrasalar icida Madalixon, Norbo'tabek, Jome', Hojimoyim, Xojadodxoh, Mingoyim madrasalari alohida ajralib turadi. Ularning har birida 38 tadan 100tagacha hujrasi bo'lgan. Qo'qon nihoyatda ozoda shahar edi. Ko'chalarning to'g'riligi, masjid va madrasalarning kattaligi, ariqlar, ko'priklarning sozligi shaharni yanada ko'rkam ko'rsatar edi.

Qo'qon xonlari

1.	Shohrux	(1709-1721)
2.	Abruhahim	(1721-1733)
3.	Abdulkarim	(1733-1750)
4.	Abdurahmon	(1750)
5.	Erdona	(1751-1752; 1753-1762)
6.	Bobobek	(1752-1753)
7.	Sulaymon	(1762-1763)
8.	Norbo'ta	(1763-1798)
9.	Olimxon	(1798-1810)
10.	Umarxon	(1810-1822)
11.	Muhammad Alixon	(1822-1842)
12.	Sheralixon	(1842-1844)
13.	Murodxon	(1844)

14. Xudoyorxon (1845-1858; 1862-1863; 1865-1875)
15. Mallaxon (1858-1862)
16. Sulton Sa'idxon (1863)

3. QO`QON XONLIGINING IQTISODIY MADANIY HAYOTI

Qo`qon xonligida madaniyat ham rivojlanib bordi. Shahar va qishloqlarda ko`plab maktab, madrasa va masjidlar qurilib yoshlar o`qitilgan, ularga hunar o`rgatilgan.

Qo`qonda 120 ta maktab, 40 ta madrasa va masjid, Marg`ilonda 80 ta maktab, 10 ta madrasa va masjidning faoliyat yuritganligi buning guvohidir.

Qo`qon xoni Umarxon ilm, madaniyat, san`at, adabiyot rivojiga, madrasalarda o`qish-o`qitish ishlarini yaxshilashga, turli kasb-hunar maktablarining ochilishiga e`tibor bergan, qo`llab-quvvatlagan.

Umarxon sa`y-harakatlari natijasida Qo`qonda XIX asr boshlarida o`ziga xos ilmiy-madaniy muhit vujudga keladi. Uning asoschisi ma`rifatparvar hukmdor va hassos shoir Umarxon (1787 - 1822) edi. Qo`qon ilmiy-madaniy muhitining rivojida Umarxonning umr yo`ldoshi, mashhur shoira Nodirabegimning hissasi katta bo`ldi.

Umarxon Amiriy taxallusi bilan ko`plab she`rlar yozgan. Uning atrofida 70 dan ortiq shoir yig`ilgan. 1821- yilda Fazliy Namangoniy Umarxon amriga binoan, 63 shoirning she`rlarini o`z ichiga olgan «Majmuayi shoiron» to`plamini tuzgan. 10 ming misradan ortiq o`zbek, fors-tojik tilidagi g`azal, muxammas» tuyuq janrlaridagi she`rlar to`plangan devon yaratilgan.

Arab va fors tillaridagi kitoblar o`zbek tiliga tarjima qilindi. Noyob kitoblar iste`dodli xattotlar tomonidan ko`chirildi, nozik tasvirlar bilan bezatildi. Amiriy

o'zbek va fors tillarida she'rlar yozdi. Uning g'azallar devoni 1882- yilda Istanbulda, 1905- yilda Toshkentda chop etildi.

Tarixnavislik XVIII - XIX asrlarda Qo'qon xonligida ko'plab tarixiy asarlar yaratilgan. Mazkur davr tarixchilaridan Abdulkarim Fazliy Namangoniy Amir Umarxonning topshirig'iga binoan «Shohnoma» masnaviysini yozib tugatgan (1822). U 5000 baytdan iborat tarixiy asardir. Yana «Majmuayi shoiron» tazkirasida ham uning ijtimoiy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Xon saroyida qoziaskar lavozimida ishlagan Mirzo Qalandar Mushrif Isfarangiy Amir Umarxonning maslahati bilan «Shohnomayi Umarxon» tarixiy asarini yozgan.

Umarxon davrining ko'zga ko'ringan tarixchisi Muhammad Hakimxon To'ra ibn Sayid Ma'sumxon (1802 - 1870) dir. U ona tomondan Qo'qon xoni Norbo'tabekning nabirasidir. Muhammad Alixon davrida quvg'inga uchrab Rossiyaga, Sharq mamlakatlariga sayohat qilishga majbur bo'lgan. Umrining oxirida Shahrisabzda yashab, shu yerda o'zining «Muntaxab ut-tavorix» (Saralangan tarixlar) asarini yozadi. Bu asar Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi tarixiga doir muhim manbalardandir. Unda O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga doir qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Umarxon davrining yana bir yetuk tarixshunosi Mulla Niyoz Muhammad Ho'qandiy (1802 - 1872)dir. Harbiy lavozimlarda ishlagan va XIX asrning 70-yillarida «Tarixi Shohruhiy» asarini yozadi. Asarda olim davrning siyosiy ahvoli va xalqning ijtimoiy turmushiga to'g'ri baho bera olgan. Unda 1872- yilgacha bo'lgan, ko'pincha o'z ko'zi bilan ko'rgan va bo'lgan voqealarni bayon etadi.

Umarxon davridan 1872- yilgacha bo'lgan tarixiy voqealarning bayonidan iborat bo'lgan yana bir tarixiy asar «Tarixi jahonnomayi» deb nomlanadi. Uning muallifi Junayd Mulla Avaz Muhammad Mulla Ro'zimuhammad o'g'li (XVIII asr oxiri- XIX asr o'rtalari)dir.

Toshkentlik tarixchi olim Muhammad Solihning «Tarixi jadidayi Toshkand» (Toshkentning yangi tarixi) asari Vatanimiz tarixini o`rganishda muhim manbadir. U XV - XIX asrlar Turkiston tarixi, jumladan, Toshkent tarixi, Qo`qon xonligi tarixi ilmiy nuqtayi nazardan yozilgan qimmatli asardir.

Yana bir tarixchi Mulla Ali qori Qunduziy (1786 - 1858) «Tavorixi manzuma» asarini yozgan. Asarda 1822 - 1848- yillar tarixi bayon etilgan.

Ma`rifatparvar shoira va tarixchi olima Dilshodi Barno «Tarixi muhojiran» (Muhojirlar tarixi), «Sabot ul-bashar maa tarixi muhojiron» (Inson matonati va muhojirlar tarixi) kabi asarlar yozib qoldirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. I.A.Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent. "O'zbekistan". 1994.
2. I.A.Karimov. Xiva va Buxoro shaharlarining 2500 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimlardagi tabrik so'zi. "Xalq so'zi". 1997. 21 oktyabr.
3. M.Yu.Bayoniy. Shajarai Xorazmshohiy. Toshkent. "g'afur g'ulom", 1994.
4. H.N.Bobobekov. Qo'qon tarixi., Toshkent. "Fan". 1996.
5. H.Ziyoev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. Toshkent. "Sharq", 1998.
6. Ibrat. Farg'ona tarixi. Toshkent, "Kamalak". 1991.
7. Mirza Abdulazim Somiy. Mang'it hukmdorlari tarixi. M. 1962.
8. Mulla Olim Mahmudxo'ja. Tarixi Turkiston. Toshkent, 1995.

9. Milliy uygʻonish. Toshkent, 1997.

10. Oʻzbekiston xalqari tarixi. Toshkent, "Fan". 1993. P-jild.

11. Oʻzbekiston tarixi. Toshkent, "Universitet". 1997.